

Biblioteka
NASLIJEĐE

TIM *press*

Biblioteka
NASLIJEDE

Zygmunt Bauman
Modernost i holokaust

Naslov izvornika
Modernity and the Holocaust

Copyright © ZYGMUNT BAUMAN 1989
Hrvatsko izdanje objavljeno je u dogovoru s Polity Press Ltd. Cambridge, kao
prijevod izvornika iz 2015. godine.

© za hrvatsko izdanje
TIM press d.o.o., Zagreb
Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14
E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana
ISBN 978-953-8075-29-2

Zygmunt Bauman

Modernost i holokaust

S engleskoga preveo

Srđan Dvornik

Zagreb, 2017.

Za Janinu i ostale koji su preživjeli
da bi mogli reći istinu

SADRŽAJ

Predgovor	7
1. Uvod: Sociologija nakon holokausta	17
Holokaust kao provjera modernosti	23
Značenje procesa civiliziranja	31
Socijalna proizvodnja moralne indiferentnosti	39
Socijalna proizvodnja moralne nevidljivosti	46
Moralne posljedice procesa civiliziranja	50
2. Modernost, rasizam, istrebljenje I.	55
Neke osobitosti otuđenja Židova	58
Židovsko neuklapanje od kršćanstva do modernosti	62
Jašuci na barikadama	67
Prizmatska skupina	69
Moderne dimenzije neuklapanja	74
Nenacionalna nacija	82
Modernost rasizma	87
3. Modernost, rasizam, istrebljenje II.	93
Od heterofobije do rasizma	94
Rasizam kao oblik socijalnog inženjeringa	99
Od odbijanja do istrebljenja	107
Gledajući unaprijed	114
4. Jedinstvenost i uobičajenost holokausta	121
Problem	123
Izvanredan genocid	127
Osebnost modernog genocida	134
Učinci hijerarhijske i funkcionalne podjele rada	140
Dehumanizacija objekta birokracije	144
Uloga birokracije u holokaustu	148
Bankrot modernih mehanizama zaštite	150
Zaključci	156

5. Pridobivanje suradnje žrtava	163
Izoliranje žrtava	170
Igra "spasi što možeš"	178
Individualna racionalnost u službi kolektivnog uništenja	185
Racionalnost samoodržanja	195
Zaključak	202
6. Etika poslušnosti (čitajući Milgrama)	205
Nečovječnost kao funkcija socijalne distance	209
Sukrivnja nakon vlastitog čina	212
Moralizirana tehnologija	215
Nevezana odgovornost	218
Pluralizam moći i moć savjesti	220
Socijalna priroda zla	223
7. Ka sociološkoj teoriji morala	227
Društvo kao tvornica morala	229
Izazov holokausta	235
Predsocijalni izvori morala	239
Socijalna blizina i moralna odgovornost	245
Socijalno potiskivanje moralne odgovornosti	251
Socijalna proizvodnja distance	256
Završne napomene	263
8. Naknadna misao: Racionalnost i sram	267
Socijalna manipulacija moralom (Govor na dodjeli Europske nagrade Amalfi)	275
Dužnost prisjećati se – ali čega? (Pogovor izdanju iz 2000.)	293
Bilješke	331

PREDGOVOR

Nakon što je napisala osobnu pripovijest o svojem životu u getu i vremenu skrivanja, Janina je meni, svojem suprugu, zahvalila što sam se nosio s njenom odsutnošću duge dvije godine dok je pisala, kad je ponovno obitavala u tom svijetu “koji nije bio moj”. Doista, izbjegao sam taj svijet strave i neljudskosti kada je dosegnuo najudaljenije kutke Europe. I kao i mnogo mojih suvremenika, nikad ga nisam pokušao istražiti nakon što je iščezao sa zemlje, ostavivši ga da se vuče u ukletom sjećanju i nezacjeljivim ožiljcima onih koje je ucivilo ili povrijedio.

Dakako, znam za holokaust. Dijelio sam svoju sliku holokausta s tako mnogo drugih ljudi iz svoje i mlađih generacija: grozan zločin koji su zli počinili nad nedužnima. Svijet se podijelio na lude ubojice i bespomoćne žrtve, uz mnoge druge koji su pomagali žrtvama kad su mogli, ali im najčešće nisu mogli pomoći. U tom svijetu, ubojice su ubijali jer su bili ljudi i zli i opsjednuti ludom i zlom mišlju. Žrtve su išle na klanje jer se nisu mogle mjeriti s moćnim i teško naoružanim neprijateljem. Ostatak svijeta mogao je samo gledati, zbunjen i u mucu, znajući da će samo konačna pobjeda protunacističke koalicije donijeti kraj ljudskoj patnji. Uza sve to znanje, moja predodžba holokausta bila je poput uredno uokvirene slike na zidu: okvir je sliku razdvajao od zidnih tapeta i isticao koliko se slika razlikuje od ostalog pokušstva.

Kada sam pročitao Janininu knjigu, počeo sam razmišljati o tome koliko toga nisam znao – ili točnije, o koliko toga nisam mislio na pravi način. Shvatio sam da nisam uistinu razumio

što se dogodilo u tom “svijetu koji nije bio moj”. Ono što se doista dogodilo bilo je odveć komplicirano da bi se objasnilo na onaj jednostavan i intelektualno utješan način koji sam navino smatrao dostatnim. Shvatio sam da holokaust nije samo mračan i stravičan, nego je ujedno događaj koji nije lako shvatiti u uhodanim, “običnim” odrednicama. Taj je događaj zapisan vlastitim kodom koji prvo treba odgonetnuti da bi razumijevanje uopće bilo moguće.

Htio sam da ga povjesničari, socijalni* znanstvenici i psiholozi razaberu i objasne mi ga. Istraživao sam police biblioteka koje nikad prije nisam pregledavao i ustanovio da su prepune, s obiljem pomnih povijesnih studija i dubokih teoloških traktata. Bilo je i nešto socioloških studija – vješto istraženih i pronicavo napisanih. Dokazi koje su povjesničari nagomilali bili su golemi i opsegom i sadržajem. Njihove su analize bile uvjerljive i duboke. Pokazivale su bez ikakve razumne sumnje da je holokaust prije bio prozor nego slika na zidu. Gledanjem kroz taj prozor može se uhvatiti rijedak pogled na mnoge inače nevidljive stvari. A stvari koje se može vidjeti od najveće su važnosti, ne samo za počinitelje, žrtve i svjedoke zločina, nego i za sve one koji su danas živi i nadaju se da će biti živi i sutra. Ono što sam vidio kroz taj prozor nije mi bilo ni najmanje ugodno. Međutim, što je pogled bio depresivniji, to sam uvjereniji bio da se, ako se odbije gledati kroz prozor, to čini na vlastitu štetu.

Pa ipak, prije nisam gledao kroz taj prozor, i po tome što nisam gledao nisam se razlikovao od svojih kolega sociologa. Poput većine njih, pošao sam od shvaćanja da je holokaust u najboljem slučaju nešto što mi socijalni znanstvenici trebamo rasvijetliti, ali sigurno ne nešto što može rasvijetliti predmete naših sadašnjih preokupacija. Vjerovao sam (više po prešutnoj pretpostavci nego zahvaljujući razmišljanju) da je holokaust prekid u normalnom tijeku povijesti, kancerозна izraslina na

* kako Bauman objašnjava u 7. poglavlju, za njegov je pristup značajno sustavno razlikovanje pojmova “socijalno” (*social*) i “društveno” (*societal*), *op. prev.*

tijelu civiliziranog društva, trenutačno ludilo posred duševnog zdravlja. Tako sam za potrebe svojih studenata mogao naslikati sliku normalnog, zdravog, prisebnog društva, ostavljajući priču o holokaustu profesionalnim patolozima.

Mojem samozadovoljstvu i samozadovoljstvu mojih kolega sociologa uvelike su pomagali (premda mu nisu bili isprika) određeni načini na koje se usvojilo i širilo sjećanje na holokaust. Ono se u javnoj svijesti i odveć često sedimentiralo kao tragedija koja je snašla Židove i samo Židove, te je stoga u odnosu na sve druge tražilo kajanje, sućut, možda ispriku, ali ne mnogo više od toga. Uvijek iznova i Židovi i nežidovi o njemu su govorili kao o kolektivnoj (i isključivoj) svojini Židova, kao o nečemu što treba prepustiti onima koji su umaknuli strijeljanju i ubijanju u plinskim komorama te potomcima strijeljanih i ubijenih plinom, što oni trebaju ljubomorno čuvati. Na kraju su se oba načina gledanja – onaj “izvana” i onaj “iznutra” – uzajamno dopunjavali. Neki samopostavljeni govornici uime mrtvih išli su tako daleko da su upozoravali protiv kradljivaca koji kuju zavjeru da Židovima ukradu holokaust, da ga “kristijaniziraju” ili naprosto pretope njegov jedinstveno židovski karakter u bijedu nejasnog “čovječanstva”. Židovska država nastojala je iskoristiti tragična sjećanja kao potvrdu svoje političke legitimnosti, kao propusnicu za svoje prošle i buduće političke odluke te, iznad svega, kao akontaciju za nepravde koje bi sama mogla počinuti. Takva su gledišta, svako iz svojih razloga, pridonijela da se holokaust u javnoj svijesti učvrsti kao isključivo židovska stvar koja nema velikog značaja za bilo koga drugog (pa ni za same Židove kao ljudska bića) tko mora živjeti u modernim vremenima i biti član modernog društva. U kojoj je mjeri i koliko pogubno značaj holokausta sveden na značaj privatne traume i povrede jedne nacije shvatio sam nedavno, gotovo u trenu, u razgovoru s mojim učenim i zamišljenim prijateljem. Požalio sam mu se da u sociologiji nisam našao mnogo materijala za univerzalno važne zaključke izvedene

iz iskustva holokausta. “Nije li to iznenađujuće”, odgovorio je moj prijatelj, “s obzirom na to koliko ima Židova sociologa?”

O holokaustu se može čitati na godišnjice koje se obilježava pred publikom koju većinom čine Židovi i o kojima se izvještava kao o događajima u životu židovskih zajednica. Sveučilišta su pokretala posebne tečajeve o povijesti holokausta, koje se međutim provodi odvojeno od tečajeva opće povijesti. Mnogi holokaust definiraju kao specijalističku temu židovske povijesti. Ona privlači vlastite stručnjake, profesionalce koji se sastaju i predaju jedni drugima na stručnim konferencijama i simpozijima. Međutim, njihov dojmljivo produktivan i bitno važan rad rijetko pronalazi put kojim bi postao dio matice znanstvene discipline i općenito kulturnog života – slično većini drugih specijaliziranih krugova u našem svijetu stručnjaka i stručnih usavršavanja.

Kada uopće i nađe taj put, najčešće ga na javnu scenu puštaju u steriliziranom, pa stoga u krajnjoj liniji i demobilizirajućem i utješnom obliku. Ugodno usklađen s javnom mitologijom, on može trgnuti javnost iz ravnodušnosti spram ljudske tragedije, no teško i iz njenog samozadovoljstva – kao američka sapunica nazvana *Holokaust*, u kojoj se moglo vidjeti dobro odgojene liječnike finih manira i njihove obitelji (koji izgledaju baš kao vaši susjedi u Brooklynu), uspravne, dostojanstvene i moralno besprijekorne, kako ih u plinske komore tjeraju odbojni nacistički degenerici uz pomoć neotesanih, krvoločnih slaven-skih seljaka. David G. Roskies, uviđavan i duboko suosjećajan istraživač reakcija Židova na apokalipsu, primijetio je tiho, ali uporno djelovanje samocenzure – u kojoj su “glave pognute do zemlje” u poeziji geta zamijenjene s “glavama uzdignutima u vjeri” u kasnijim izdanjima. “Što se više uklanjalo sivilo”, zaključuje Roskies, “to je više holokaust kao arhetip mogao poprimiti svoje specifične konture. Ubijeni Židovi bili su apsolutno dobri, a nacisti i njihovi suradnici bijahu apsolutno zli.”¹ Hannu Arendt ušutkao je zbor povrijeđenih osjećaja kad

je natuknula da su žrtve neljudskog režima mogle na putu u nestanak izgubiti nešto od svoje ljudskosti.

Holokaust je doista bio *židovska tragedija*. Premda Židovi nisu bili jedina populacija podvrgnuta “posebnom tretmanu” nacističkog režima (šest milijuna Židova bilo je dio više od 20 milijuna ljudi ubijenih po Hitlerovoj zapovijedi), samo je Židovima bilo namijenjeno totalno uništenje i nije im bilo predviđeno nikakvo mjesto u Novom poretku koji je Hitler kanio uspostaviti. Pa ipak, holokaust nije bio naprosto *židovski problem*, i nije bio događaj samo u *židovskoj povijesti*. *Holokaust je rođen i proveden u našem modernom racionalnom društvu, na visokom stadiju naše civilizacije i na vrhu ljudskog kulturnog dostignuća te je stoga problem tog društva, civilizacije i kulture*. Sukladno tome, samoiscjeljivanje povijesnog sjećanja koje se događa u svijesti modernog društva nije samo zanemarivanje koje vrijeđa žrtve genocida. Ono je također znak opasnog i potencijalno samoubilačkog sljepila.

Taj proces samoiscjeljivanja ne mora značiti da holokaust potpuno nestaje iz pamćenja. Brojni su znakovi koji govore suprotno. Osim nekoliko revizionističkih glasova koji poriču realnost tog događaja (koji, čini se, mada nenamjerno, samo pojačavaju javnu svijest o holokaustu zahvaljujući senzacionalističkim novinskim naslovima koje izazivaju), čini se da javnost sve više zaokupljaju okrutnost holokausta i njegovo djelovanje na žrtve, osobito na preživjele. Takve su teme postale gotovo obvezni – pa makar u odnosu na cjelinu sporedni – dodatni zapleti u filmovima, TV-dramama i romanima. A ipak nema mnogo dvojbe da se samoiscjeljivanje doista odvija – putem dvaju isprepletenih procesa.

Jedan je taj da je povijest holokausta ugurana u status specijalističke grane djelatnosti prepuštene vlastitim znanstvenim institutima, fondacijama i konferencijskim krugovima. Učestao i dobro poznat učinak razgranavanja znanstvenih disciplina jest slabljenje veza između nove specijalnosti i glavnog područja

istraživanja; na glavnu znanost slabo utječu preokupacije i otkrića novih stručnjaka, a uskoro i osebujan jezik i imaginarij koji oni stvaraju. Razgranavanje nerijetko znači da se znanstvene interese delegirane specijalističkim institucijama time uklanja iz središnjeg kanona discipline; takoreći, njih se partikularizira i marginalizira, u praksi, mada ne nužno i u teoriji, lišava ih se općenitijeg značaja; znanstvena matica se tako rješava daljnjeg bavljenja njima. Pa tako, dok obujam, dubina i znanstvena kvaliteta stručnih radova o povijesti holokausta rastu dojmljivim tempom, vidimo da se ne povećava i količina prostora i pozornosti koja im se posvećuje u općim prikazima moderne povijesti; u najmanju ruku, sada je lakše izvući se iz bitne analize holokausta dodavanjem respektabilno dugačkog popisa znanstvenih referenci.

Drugi je proces već spomenuto steriliziranje imaginarija holokausta nataloženog u pučkoj svijesti. Javne informacije o holokaustu i prečesto su povezane s komemorativnim ceremonijama i svečanim propovijedima što ih takve ceremonije privlače i legitimiraju. Takve prigode, ma koliko inače bile važne, ne nude mnogo prostora za dubinsku analizu iskustva holokausta, pogotovo ne njegovih nakaznih i uznemirujućih aspekata. A ta ionako ograničena analiza još se slabije probija do javne svijesti koju hrane nestručni i naširoko dostupni informativni mediji.

Kada se javnost pozove na promišljanje o najstrašnijem pitanju – “Kako je bila moguća takva grozota? Kako se to moglo dogoditi u srcu najciviliziranijeg dijela svijeta?” – to rijetko poremeti njen mir i ravnotežu duha. Rasprava o krivnji maskira se u analizu uzroka; moraju se, govore nam, naći uzroci grozote, a naći će ih se u Hitlerovoj opsesiji, u pokornosti njegovih pristaša, okrutnosti njegovih sljedbenika i moralnoj iskvarenosti koju su posijala njegova shvaćanja; možda ih se, potražimo li još malo dalje, može naći i u određenim osebnim zapletajima njemačke povijesti, ili u posebnoj moralnoj

ravnodušnosti običnih Nijemaca – stavu koji se jedino i moglo očekivati u svjetlu njihova otvorenog ili latentnog antisemitizma. Ono što u većini slučajeva slijedi nakon poziva “da se pokuša razumjeti kako su takve stvari bile moguće” jest litanija otkrića o odvratnoj državi zvanoj Treći Reich, i o bestijalnosti nacista ili drugim aspektima “njemačke bolesti” koja, kako vjerujemo i kako nas potiču da i dalje vjerujemo, ukazuje na nešto “što se kosi s naravi planeta”.² Također se kaže da će tek kada postanemo potpuno svjesni bestijalnosti nacizma i njihovih uzroka “biti uopće moguće, ako ne izliječiti, onda barem spaliti ranu koju je nacizam nanio zapadnoj civilizaciji”.³ Jedna od mogućih interpretacija (koja ne mora biti stvar namjere autora) tih i sličnih pogleda jest da će, ustanovljenjem moralne i materijalne odgovornosti Njemačke, Nijemaca i nacista, potraga za uzrocima biti dovršena. Poput samog holokausta, i njegovi su uzroci zatvoreni u omeđeni prostor i ograničeno (sada, srećom, svršeno) vrijeme.

Pa ipak, vježba usredotočivanja na *njemstvo* zločina kao onaj aspekt u kojem mora ležati objašnjenje istodobno je vježba odrješivanja svih drugih, a posebice *svega* drugoga. Implikacija da su počinitelji holokausta bili rana ili bolest naše civilizacije – a ne njen zastrašujuć, ali ipak legitiman proizvod – ne donosi samo udobnost samoodrješnja nego i strašnu prijetnju moralnog i političkog razoružavanja. Sve se to dogodilo “tamo negdje” – u drugo vrijeme, u drugoj zemlji. Što se više može kriviti “njih”, to smo sigurniji svi “mi” ostali, i manje toga moramo učiniti da bismo tu sigurnost obranili. Jednom kada se počne podrazumijevati da je dodjela krivnje ekvivalentna lokaciji uzroka, ne mora se dovoditi u sumnju nedužnost i ispravnost načina života na koji smo tako ponosni.

Paradoksalno, sveukupni je učinak taj da se iz sjećanja na holokaust uklanja žalac. Poruka koju holokaust sadrži o tome kako živimo danas – o kvaliteti institucija na koje se oslanjamo za svoju sigurnost, o valjanosti kriterija kojima mjerimo

primjerenost vlastitog vladanja i obrazaca interakcije koje prihvaćamo i smatramo normalnima – ta je poruka ušutkana, ne čuje se, ostaje neuručena. Ako je stručnjaci i raspletu, i ako se o njoj diskutira unutar konferencijskog kruga, drugdje jedva da je se ikad čuje, i ona za sve izvana ostaje tajnom. Ona još nije (u svakom slučaju ne ozbiljno) ušla u suvremenu svijest. I još gore, dosad nije utjecala ni na suvremenu praksu.

Namjera je ove studije dati malen i skroman doprinos onome što u ovim okolnostima djeluje kao vrlo zakašnjeli zadatak goleme kulturne i političke važnosti; zadatak postizanja utjecaja socioloških, psiholoških i političkih pouka epizode holokausta na samosvijest i praksu institucija te članica i članova suvremenog društva. Studija ne nudi nikakav nov prikaz povijesti holokausta; u tom pogledu ona se u potpunosti oslanja na zadivljujuća dostignuća novijih specijalističkih istraživanja koja sam se trudio iskoristiti u najvećoj mjeri i kojima sam beskrajno dužan. Umjesto toga, studija je usredotočena na one revizije na raznim područjima od središnjeg značaja u socijalnim znanostima (a moguće i u socijalnom djelovanju) koje su postale nužne u svjetlu procesa, trendova i skrivenih potencijala koji su se pokazali tijekom holokausta. *Svrha istraživanja u ovoj studiji nije dodati specijalističko znanje i obogatiti određene marginalne preokupacije socijalnih znanstvenika, nego otvoriti otkrića stručnjaka općoj upotrebi socijalne znanosti, interpretaciji na način koji pokazuje njihovu relevantnost u odnosu na glavne teme sociološkog istraživanja, unijeti ih opet u glavnu struju naše discipline te ih tako sa sadašnjeg marginalnog statusa uzdignuti u središnje područje socijalne teorije i sociološke prakse.*

Prvo poglavlje opći je pregled socioloških odgovora (ili, prije, upadljive oskudice takvih odgovora) na određena teorijski krucijalna i u praksi vitalna pitanja koja proizlaze iz proučavanja holokausta. Neka od tih pitanja zatim se zasebno i iscrpnije analizira u sljedećim poglavljima. Tako se u 2. i 3.

poglavlju istražuje napetosti koje proizlaze iz sklonosti iscrtavanja granica pod novim uvjetima modernizacije, sloma tradicionalnog poretka, učvršćivanja modernih nacionalnih država, povezivanja određenih atributa moderne civilizacije (među kojima je najistaknutija uloga znanstvene retorike u legitimiranju ambicija socijalnog inženjeringa), pojava rasističkog oblika antagonizma među zajednicama i povezivanja rasizma i genocidnih projekata. Na taj je način postavljena teza da je holokaust karakteristično moderna pojava koju se ne može razumjeti izvan konteksta kulturnih tendencija i tehničkih dostignuća modernosti te se u 4. poglavlju pokušavam dohvatiti problema istinski dijalektičke kombinacije jedinstvenosti i normalnosti statusa što ga zauzima holokaust među drugim modernim pojavama; u zaključku navodim da je *holokaust bio ishod jedinstvenog susreta čimbenika koji su po sebi sasvim redoviti i obični te da se za mogućnost takvog susreta može u velikoj mjeri okriviti političku državu, sa svojim monopolom sredstava nasilja i smionim ambicijama inženjeringa, koja se oslobodila socijalne kontrole – nakon što su, korak po korak, demontirani svi resursi nepolitičke moći i institucije socijalnog samoupravljanja.*

Peto poglavlje laća se nezahvalnog i mučnog zadatka analiziranja jedne od onih stvari koje osobito revno “radije ostavljamo neizrečenima”,⁴ modernih mehanizama koji omogućuju suradnju žrtava u njihovu tlačenju te onih koji, suprotno mnogo hvaljenim učincima procesa civiliziranja koji razvijaju dostojanstvo i moral, uvjetuju utjecaj prinudne vlasti na sve veću dehumanizaciju. Jedna od “modernih poveznica” holokausta, njegova prisna veza s obrascem vlasti koji je doveden do savršenstva u modernoj birokraciji, predmet je 6. poglavlja – proširenog komentara ključnih Milgramovih i Zimbardovih socijalno-psiholoških eksperimenata. Sedmo poglavlje, koje je ujedno teorijska sinteza i zaključak, daje pregled sadašnjeg statusa morala u dominantnim verzijama socijalne teorije te u njemu iznosim argumente u korist njegove radikalne revizije

– što bi stavilo u središte otkrivenu sposobnost manipulacije socijalnom (fizičkom i duhovnom) distancom.

Unatoč raznovrsnosti njihovih tema, nadam se da sva poglavlja upućuju u istom smjeru i osnažuju središnju poruku. *Sva su ona argumenti u korist prihvatanja pouka holokausta u maticu naše teorije modernosti te procesa civiliziranja i njegovih učinaka.* Sva ona slijede iz uvjerenja da iskustvo holokausta sadrži bitne informacije o društvu čiji smo članovi.

Holokaust je bio jedinstveni susret starih napetosti koje je modernost ignorirala, omalovažavala ili nije uspjela razriješiti – i moćnih instrumenata racionalnog i učinkovitog djelovanja koje je stvorio sam moderni razvoj. Čak i ako je njihov susret bio jedinstven i ako je iziskivao rijedak stjecaj okolnosti, čimbenici koji su se u tom susretu posložili bili su i još su uvijek sveprisutni i “normalni”. Nakon holokausta nije učinjeno dovoljno da se odmjeri užasan potencijal tih čimbenika, a još manje da se paralizira njihove potencijalno strašne učinke. Vjerujem da se u oba smisla može učiniti – a svakako i treba učiniti – mnogo više.

Dok sam pisao ovu knjigu, veoma su mi koristili kritika i savjeti koje su mi davali Bryan Cheyette, Shmuel Eisenstadt, Ferenc Fehér, Agnes Heller, Lukasz Hirszowicz i Victor Zaslavsky. Nadam se da na ovim stranicama neće naći samo marginalne tragove svojih ideja i inspiracije. Posebno sam zahvalan Anthonyju Giddensu za pažljivo čitanje uzastopnih verzija knjige, za misaone kritike i dragocjene savjete. Davidu Robertsu zahvalan sam na uredničkoj brizi i strpljenju.